

TERIOMORPHIC IMAGES IN ORNAMENTICS OF TRIPOLIE
(TRIPOLIE "ANIMALISTIC STYLE")

The paper deals with zoomorphic images (mainly, figures of dogs) on painted ceramics of the Tripolie-Kukuteni culture. They have already attracted attention of numerous researchers (G. Child, B. L. Bogaevsky, and others). Realistic, conditional-realistic images with features of sketchiness and strongly schematized ones are distinguished. It is stated that the process of schematization grew with migration of Tripolian dwellers from the west to the east to Tripolie. The above images are indicated to be of local origin from the centre not revealed yet. Wide spreading of zoomorphic images is a result not only of cult and aesthetic need but also of original "fashion".

The author refers all the images to the common chronological horizon — transition from stage B to stage C, that is to the early 3d millenium B. C.

Одержано 28.12.88

Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку

Л. Л. Залізняк

Характерною рисою кам'яного віку є розміщення пам'яток невеликими групами. Стаття являє собою спробу пояснити цю закономірність специфікою соціально-економічного функціонування общини первісних мисливців та особливостями їх природного оточення.

Картографування пам'яток показує, що більшість стоянок кам'яного віку розміщуються компактними групами від 2—3 до кількох десятків поселень у кожній. Вузли палеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток поділяються за своїми стратиграфією, планіграфією та культурною належністю на кілька типів: 1) однокультурні (а) та різнокультурні (б) пам'ятки розміщені поряд; 2) значні за площею поселення, що виникли в результаті злиття невеликих різночасових стоянок; 3) багатшарові пам'ятки, які являють собою групу однокультурних або різнокультурних стоянок, що функціонували в різний час, але на тому ж самому місці. Для виникнення останніх необхідні наявність винятково зручних умов для багаторазового заселення даного місця (наприклад, печера, зручний мис і т. ін.) та інтенсивне нагромадження відкладів (печера, схил лесового плато і т. д.), що відокремлювали окремі горизонти пам'ятки один від одного.

Однією з важливих причин формування кушів пам'яток кам'яного віку є виходи мінеральної сировини, насамперед кременю, вохри тощо. Такі місця завжди привертали увагу первісної людини, яка широко використовувала ці матеріали в своїй господарській діяльності. Тому майже біля кожного родовища кременю відомі численні майстерні різних періодів кам'яного віку.

Причиною виникнення багатшарових стоянок кам'яного віку та їх вузлів могла стати наявність зручних для житла гrotів та печер.

Однак більшість відомих скупчень стоянок палеоліту, мезоліту та неоліту не пов'язана безпосередньо з виходами сировини чи печерними сховищами. Тому, крім вказаних вище, були також інші причини зосередження пам'яток кам'яного віку на певних обмежених ділянках місцевості. У даній статті спробуємо пояснити їх за допомогою коре-

ляції археологічних матеріалів з результатами аналізу етнографічних даних для первісних мисливців, що знаходились на стадії кам'яного віку.

Закономірності укладу та способу життя етнографічних первісних мисливців без пізніх запозичень дійсні і для первісних мисливців, які вивчаються археологією. Відкидаючи це припущення, ми фактично визнаємо існування двох первісних суспільств — археологічного та етнографічного, що розвивалися незалежно одне від одного, кожне за своїми законами. А це являє собою заперечення закону єдності соціально-економічного розвитку людства. Тобто, для реконструкції способу життя мисливців кам'яного віку, від якого в значній мірі залежало розміщення стоянок, правомірно використовувати дані, характерні для традиційного способу життя первісних етнографічних мисливців.

Первісні мисливські суспільства за способом життя та господарським укладом поділяються на три основні типи: 1) відкритих просторів (палеолітичні мисливці прильодовикових степів, тундростепів та лісостепів, голоценових лісотундр та степів); 2) закритих просторів (мисливці гір, тропічних лісів, лісів помірної зони); 3) морських та річкових узбереж (мисливці, рибалки та збирачі узбереж теплого, помірного та холодного поясів). Основою економіки мисливців першого типу було колективне полювання на стадних траводічних; другого — індивідуальне полювання на нестатних тварин, а третього — експлуатація ресурсів водоймищ. Специфіка економіки кожного типу обумовлювала своєрідність принципів вибору ними місць поселень.

Закономірності розміщення стоянок мисливців відкритих просторів розглянемо на прикладі етнографічних мисливців на тундрового оленя. Порівняння річних господарських циклів нгансан Таймиру, ескімосів карібу Канади, нунаміотів Аляски¹ та інших первісних мешканців лісотундри свідчить, що до поширення тут оленярства транспортного та м'ясного напрямків річний цикл піших мисливців на північного оленя лісотундри був продиктований біологічним циклом об'єкта полювання. Весною північні олені великими стадами мігрували з зимових пасовиськ у лісовій зоні на північ у тундру. У цей час общини мисливців збиралися на місцях традиційних переправ мігруючих тварин через ріки, де здійснювався масовий забій оленів — поколка. Основна її мета — забезпечення мисливців та їх сімей м'ясом на літній період. Різні способи консервування м'ясних продуктів дозволяли харчуватися весняними м'ясними запасами до початку міграції оленів восени. Істотним доповненням до раціону в цей час були м'ясо та яйця водоплавних птахів, риба.

З наближенням похолодань восени олені великими стадами мігрують з північних тундрових пасовиськ на південні лісотундрові, де пасуться невеликими групами всю зиму. Якщо весною олені намагаються переправитись через ріки по льоду, то восени вони перепливають їх у найвужчому місці. Тому місце весняного полювання не співпадає з місцем осінньої поколки². Це змушує мисливців лісотундри двічі на рік переселятися з весняних до осінніх поколочних таборів і навпаки. Насправді таких переселень на рік було значно більше.

Під час осіннього полювання необхідно було заготовити багато їжі, щоб вистачило на всю зиму до нової весняної міграції. Похолодання, що настає слідом за осінньою поколкою, створює умови для збереження м'яса протягом усієї зими. Але м'ясні запаси можуть вичерпатись ще до початку весняного ходу оленів. Тоді зимове общинне поселення на місці осінньої поколки розпадається на окремі сім'ї та їх невеликі групи, що розосереджуються на мисливській території общини для максимального її опромислення. У цих випадках населення

¹ Симченко Ю. Б. Культура охотників на оленей северной Евразии.— М., 1976.— 310 с.; Моуэт Ф. Люди оленного края.— М., 1963.— 315 с.; Gubser N. Nunamint Eskimos. Hunters of Caribou.— New Haven— London, 1965.— 384 p.

² Расмуссен К. Великий санный путь.— М., 1958.— 181 с.

відкочувало на південь у лісотундру, де взимку концентрувались північні олені. Через відсутність транспорту піші мисливці на оленя могли переселятися на відстані лише близько 150—200 км. Таке переселення могло статися і влітку, коли весняна поколка не давала достатньої кількості м'яса, щоб проіснувати на її місці до початку осінньої міграції оленів.

Таким чином, піші мисливці на північних оленів мешкали на межі літніх тундрових та зимових лісових пасовиськ об'єкта полювання в районах переправ оленів через ріки та озера під час їх сезонних міграцій. Основою раціону мисливців лісотундри було м'ясо, здобуте під час осінньої та весняної поколок.

Шляхи міграції, місця сезонних пасовиськ, переправ через водоймища у тундрових оленів постійні³. Так, на Таймирському півострові відомі стежки, пробиті дикими північними оленями під час міграцій у скельному ґрунті⁴. Оскільки біологічний цикл тундрового оленя обумовлював спосіб життя лісотундрових мисливців, що спеціалізувалися на його промислі, то мисливські групи із року в рік користувалися постійними шляхами перекочувань і поверталися для полювання на місце своїх традиційних стоянок на міграційних шляхах тварин. Про тісний зв'язок стоянок мисливців на північного оленя з місцями сезонних переправ тварин через ріки свідчать цікаві спостереження над сучасними мисливцями Таймирського півострова. З метою скорочення поголів'я дикого оленя, що почав знищувати пасовиська свійських оленів у 1971 р., дозволили централізований відстріл диких тундрових оленів на осінніх переправах через ріки. Для визначення оптимальних місць осіннього бою оленів на ріках Таймиру був використаний мисливський досвід корінного населення — нганасан. Засідки сучасних мисливців на берегах річок поставили на стоянках археологічних та етнографічних мисливців лісотундри. Річкові узбережжя в таких місцях укріті кістками оленів, що були здобуті тут у минулому під час численних поколок⁵.

У мисливців на північного оленя, як і в інших первісних мисливських суспільствах, промисловими угіддями володіла община. Конкретно це проявлялося у винятковому праві членів даної общини та їх родичів з сусідніх общин полювати на певних переправах через ріки. Тому один і той самий общинний колектив протягом багатьох років повертався на традиційне місце колективного полювання, розташоване на міграційному шляху тундрових оленів.

У літературі широко відоме визначення пізнього палеоліту як епохи колективного спеціалізованого полювання на стадних трав'янистих відкритих прильодовикових просторів⁶. Неважко помітити, що фактично це визначення економіки усіх первісних мисливців відкритих просторів, а не тільки мешканців прильодовикової зони пізнього палеоліту. Колективним спеціалізованим полюванням на стадних трав'янистих відкритих тундрових просторів займалися і етнографічні мисливці на північного оленя: нганасани, ескімоси карібу, нунамоги та ін. Тому традиційне суспільство піших мисливців лісотундри, що передувало поширенню в Заполяр'ї оленярства транспортного та м'ясного напрямків, а також транспортного собаківництва, багатьма рисами нагадує суспільство прильодовикових мисливців пізнього палеоліту⁷.

Стадні трав'янисті (мамонти, бізони, північні олені, дикі коні, сай-

³ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 75.

⁴ Попов А. А. Нганасаны: материальная культура.— М.— Л., 1948.— Вып. 1.— С. 19.

⁵ Грачев Г. И. Некоторые черты хозяйственной деятельности народностей севера Средней Сибири.— Л., 1986.— С. 103.

⁶ Долуханов П. М., Хотинский Н. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 211.

⁷ Birket-Smith K. The Eskimos.— London, 1936.— 250 p; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— М., 1976.— С. 290; Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 90.

гаки та ін.), що були основною здобиччю пізньопалеолітичних мисливців у прильодовиковій зоні, вели сезонно мігруючий спосіб життя, аналогічний способу життя північних оленів сучасного Заполяр'я⁸. Тому пізньопалеолітичні прильодовикові мисливці, як і етнографічні мисливці на північного оленя, мешкали на кордоні південних літніх та північних зимових пасовиськ стадних травоїдних. Основна кількість м'яса здобувалася на традиційних міграційних шляхах тварин під час осінньої та весняної їх міграції⁹. На концентрацію пізньопалеолітичних стоянок на межі літніх та зимових пасовиськ стадних травоїдних звертав увагу В. П. Степанов¹⁰.

Таким чином, основою економічної стратегії прильодовикового населення, як і всіх мисливців відкритих просторів, був контроль над шляхами сезонних міграцій стадних травоїдних. Тому община первісних мешканців прильодовиків'я фактично експлуатувала мисливські угіддя, що значно перевищували території, які мисливці могли обійти пішки. Цей фактор, разом з високою біомасою природного оточення, був головною причиною високої продуктивності прильодовикового мисливського господарства.

Коллективна мисливська діяльність на шляхах сезонних міграцій стадних травоїдних можлива лише за умови мешкання мисливців та їх сімей поруч з місцями масового забою тварин. Адже в умовах повної відсутності транспорту неможливо вивезти з місця облоги велику кількість м'яса, що дає таке полювання. Тому мисливці відкритих просторів більшу частину року жили біля місць колективного полювання безпосередньо на шляхах сезонних міграцій травоїдних.

Археологічним доказом цього є залишки черепів мамонтів та бізонів, що були знайдені на багатьох стоянках пізнього палеоліту. Якщо врахувати, що голова дорослого слона важить близько 130 кг, а голову бізона доросла людина ледве зрушує з місця¹¹, то при повній відсутності транспортних засобів у палеоліті, сумнівно, щоб голови цих тварин транспортувалися на стоянку з відстані понад кілька сот метрів. Особливо, якщо врахувати що для харчування людей ця частина тіла тварин не мала великої цінності через незначну кількість м'яса та жиру на ній. Навіть набагато легші голови північних оленів етнографічні мисливці приносили на стоянку лише в тому разі, коли тварина була впольована в найближчих її околицях¹².

Підтвердженням тісного зв'язку пізньопалеолітичних стоянок з місцями колективного полювання є стоянка Амвросіївка на Донбасі, що розташована за 200 м від кострища бізонів, а також стоянка Солжурт у Франції, за 150 м від якої під скелею досліджене скупчення фауністичних решток 100 000 диких коней. Поряд з фінальнопалеолітичною стоянкою Меррей Спрінгс у штаті Арізона (США) відкрито два синхронних їй кострища. На одному з них знайдено кістки двох мамонтів, на іншому — 10 бізонів¹³. Характер культурного шару стоянки Анетівка II в північно-західному Причорномор'ї¹⁴ вказує на її розташування поряд з кострищем бізонів.

За етнографічними та археологічними матеріалами видно, що при виборі місць колективного полювання на стадних тварин враховували-

⁸ *Формозов А. Н.* О фауне палеолитических памятников Европейской части СССР // *Природа и развитие первобытного общества.*— М., 1969.— С. 70—73.

⁹ *Зализняк Л. Л.* О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // *Исследование социально-исторических проблем в археологии.*— К., 1987.— С. 59—71.

¹⁰ *Степанов В. П.* Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // *Проблемы общей физической географии и палеогеографии.*— М., 1976.— С. 305.

¹¹ *Моуэт Ф.* Следы на снегу.— М., 1985.— С. 123.

¹² *Моуэт Ф.* Люди оленного края.— С. 94.

¹³ *Хеннес В.* Охотники на мамонтов в США и в СССР // *Берингия в кайнозое.*— Владивосток, 1976.— С. 427, 431.

¹⁴ *Станко В. Н.* Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 173 с.

ся не лише близькість традиційних шляхів їх сезонних міграцій, але й наявність зручних для промислу стадних тварин елементів рельєфу. Травоїдні мамонтового фауністичного комплексу здійснювали сезонні міграції по долинах великих річок, що течуть у меридіональному напрямку (Дністер, Дніпро, Десна, Дон, Волга та ін.)¹⁵. Тому більшість пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи пов'язана саме з долинами цих рік та їх притоків. Етнографічні матеріали показують, що масовий забій північних оленів можливий лише при переправах через великі водоймища. Не виключено, що полювання на мамонтів теж було пов'язане з водою. Палеолітичні мисливці могли заганяти велетенських тварин у болотисті місця або на тонкий лід, де мамонти загрузали і їх добивали списами. А розміщення стоянок мисливців на бізонів далеко від значних рік на вододільних ділянках місцевості вказує, що методика їх промислу не була пов'язана з водою і дещо відрізнялася від методів полювання на мамонтів та північних оленів¹⁶.

Стоянки прильодовикових мисливців, як правило, розташовані в місцях з розчленованим рельєфом. Якщо в балочних системах з виходами в долини значних річок досліджені стоянки мисливців на мамонтів та північних оленів¹⁷, то стоянки степових мисливців на бізона знаходять поряд з ярами та балками на схилах вододільного плато. Така топографія поселень свідчить, що колективний загін стадних тварин в яри був одним з основних способів їх промислу. Тому системи ярів та балок на міграційних шляхах травоїдних, створюючи умови для успішного загінного полювання, були особливо привабливими для влаштування поселень первісними мисливцями.

Етнографічні дані свідчать, що в результаті постійності шляхів міграцій травоїдних мисливці відкритих просторів (степових чи тундрових) періодично поверталися на місця традиційних колективних полювань на шляхах сезонних міграцій тварин. Тому в таких місцях життєдіяльність періодично відновлювалася¹⁸.

Мисливською територією і, насамперед, місцями колективного полювання на шляхах сезонних міграцій тварин традиційно володіли окремі общини¹⁹. Тому на таких місцях виникали скупчення однокультурних стоянок, багатоярусні пам'ятки або значні за розмірами поселення, що були результатом злиття кількох сусідніх різночасових стоянок. Останні лягли в основу помилкового уявлення про значні розміри пізньопалеолітичної общини та її осілий спосіб життя²⁰.

Великі розміри пам'яток ще не значать, що на них довгий час жили численні колективи. Їх виникнення може пояснюватися багатоярусним заселенням одного й того ж місця. Л. Бінфорд досліджував у внутрішніх районах Аляски залишки різночасових мисливських таборів нунамутів, що безперервною смугою зустрічалися протягом 500 м вздовж берега річки²¹. Подібна картина простежується в розміщенні фінальнопалеолітичних пам'яток свідерської культури Польської та Поліської низовин. Стоянки свідерських мисливців на північного оленя рідко зустрічаються поодиночі і, як правило, утворюють значні скупчення на річкових терасах та плато (Любязь, Сенциці, Лютка, Красносілля, Березне, Туговичі, Прибір, Смячка та ін.), які іноді зливаються в єдине поселення, що безперервно простягається на десятки і сотні метрів (Перволока, Мульчинці, Нобель та ін.). Такі скупчення завжди знаходяться на берегах річок та озер.

¹⁵ Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде.— К., 1951.— Т. 2.— С. 29; Верещагин Н. К., Баршников Г. Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. Труды зоологического института.— Л., 1985.— Т. 131.— С. 10.

¹⁶ Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 67—68.

¹⁷ Степанов В. П. Указ. соч.— С. 301.

¹⁸ Расмуссен К. Указ. соч.— С. 82; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 285; Binford L. In pursuit of the past.— Thames and Hudson, 1983.— P. 112, 118.

¹⁹ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 185.

²⁰ Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 59—71.

²¹ Binford L. Op. cit.— P. 113—118.

При сталості шляхів сезонних міграцій травоядних всяка зміна населення, очевидно, обумовлювала появу стоянок іншої культурної приналежності в традиційних місцях колективного полювання на міграційних шляхах тварин. Звичайно така адаптація прийдешнього населення до місцевих умов можлива лише тоді, коли його господарський тип мало чим відрізняється від господарства попередників. Однією з основних причин зміни населення на міграційних шляхах травоядних і утворення характерних для пізнього палеоліту вузлів різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського могли бути періодичні зміни в напрямках міграцій тварин²².

У міграціях стадних травоядних дослідники простежують наявність певних циклів з періодом у кілька років, після якого змінюється конкретний шлях міграції при незмінному її загальному напрямку. Так, тундрові олені за кілька років витолочують пасовиська і тому залишають старий міграційний шлях, повертаючись на нього знову через кілька років²³. Масове полювання на традиційних шляхах сезонних міграцій також повинно було сприяти зміні конкретних доріг переміщення стад травоядних.

Можливо, періодична зміна шляхів міграцій стадних тварин у результаті витолочення пасовиськ та мисливської діяльності людини були головними причинами залишення общинами місць традиційного мисливського промислу. Відновлення пасовиськ та припинення на них мисливської діяльності створювало умови для повернення тварин на старі шляхи сезонних міграцій. Це, в свою чергу, приналежувало на старі мисливські угіддя ту ж саму або нову мисливську общину. Так утворювалися характерні для прильодовикового мисливського господарства вузли різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського.

Таким чином, мисливський контроль за міграційними шляхами стадних тварин, що був основою економіки первісних мисливців відкритих ландшафтів, обумовлював періодичне відновлення поселень на міграційних шляхах травоядних у найбільш зручних для колективного загінного полювання місцях.

Економіка мисливців закритих просторів будувалася на інших принципах. Тому причини виникнення вузлів стоянок у останніх дещо інші, ніж у мисливців степів та тундр. Зі способом життя мисливців закритих просторів познайомимось на прикладі суспільства первісних етнографічних мисливців лісової зони: хантів та мансі²⁴, селькупів²⁵, кетів²⁶, евенків²⁷, удегейців²⁸, саамів²⁹, північних алгонкінів, атапасків³⁰ та ін. Якщо суспільство піших мисливців на північного оленя Заполяря було в певній мірі етнографічним аналогом суспільства прильодовикових мисливців пізнього палеоліту, то перелічені первісні народи тайги — етнографічний аналог мезолітичних мисливців лісової зони Європи.

Згідно з річним господарським циклом лісових мисливців указані народи мали два типи довгочасових поселень: літні рибальські біля річки чи озера та зимові в глибині лісових мисливських угідь общини.

²² Зализняк Л. Л. Указ. соч.— С. 69.

²³ Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 75.

²⁴ Шатилов М. Б. Ваховские остяки: Этнографические очерки.— Томск, 1931.— 176 с.; Кулемзин В. М., Луккина Н. В. Васюганско-ваховские ханты в конце XIX — начале XX вв.: Этнографические очерки.— Томск, 1977.— 121 с.

²⁵ Скалон В. В тундре верхнего Таза // Советский Север.— 1930.— № 3.— С. 129—139; Пелих Г. И. Происхождение селькупов.— Томск, 1972.— 392 с.

²⁶ Алексеев Е. А. Кеты: историко-этнографические очерки.— М., 1967.— 260 с.

²⁷ Василевич Г. М. Эвенки: историко-этнографические очерки (XVIII — начало XIX вв.).— Л., 1969.— 304 с.; Карлов В. В. Эвенки в XVII — начале XX вв.— М., 1982.— 140 с.

²⁸ Арсеньев В. К. Сочинения.— Владивосток, 1948.— Т. V.— 212 с.

²⁹ Лукьянченко Т. В. Материальная культура саамов конца XIX — XX вв.— М., 1971.— 132 с.

³⁰ Price T. A proposed model for procurement systems in the mesolithic of Northern — Western Europe // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 455—476; Хелм Д., Ликкок М. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы.— М., 1978.— С. 361—397; Муэт Ф. Следы на снегу.— 240 с.

Кожне з них функціонувало на протязі 3—4 місяців. Весною та восени переселялися до короткочасових таборів, де жили 1—2 місяці.

Місяця літніх традиційних рибальських поселень були більш постійними, ніж зимових. Влітку для спільного лову риби на березі річки чи озера збиралася вся община, що нараховувала 5—10 окремих сімей. Кожна сім'я мала свій чум. Сім'ї нерідко переселялися в межах літнього табору на нове чистіше місце. Для літніх поселень вибирали високі, чисті від заростів миси над річкою, що добре продувалися вітром, який відганяв комах.

Восени переходили жити далі од річки в зарості кущів, що захищали поселення від холодного вітру.

Оскільки основою економіки мисливців закритих лісових ландшафтів було полювання на нестадних травоядних, що поодинокі та невеликими групами паслися у лісі, то з метою максимального опромислення території в зимовий мисливський період община ділилася на невеликі мисливські групи, які розходилися на зиму за її мисливськими угіддями. Саме взимку невеликими групами добувалася основна кількість м'яса. Тому зимові поселення були менші від літніх і нараховували від 2 до 4 напівземлянок, у яких жило не більше 4—5 сімей. Землянки рили колективно з першими морозами на традиційних лісових мисливських угіддях общини на сухих, високих мисах. Важливою умовою для вибору місця зимового поселення були наявність сухих дров та невеликої річки або озера, де на початку зими можна було ловити рибу. Одна землянка експлуатувалася 3—4 зимових сезони, а потім переселялися на сусіднє, багате сухими дровами, місце.

Весною перебиралися до тимчасового табору на високому і забезпеченому дровами місці, де росли тополі або осики, необхідні для виготовлення човнів-довбанок, а також були невеликі протоки, зручні для лову риби заколами та ставними сітками.

Після спаду повені общини знову збиралися у повному складі на традиційних місцях літньої ловлі риби на берегах водоймищ. Починався новий річний господарський цикл, який основними рисами повторював минулий.

Таким чином, залежно від пори року первісні мисливці лісів помірної зони мешкали на сезонних поселеннях 3—4 типів. Розміщення стоянок кожної общини на її промислових угіддях було більш-менш постійним. Із року в рік одні й ті ж колективи у певний сезон поверталися на традиційні місця своїх стоянок. Їх розташування нерідко змінювалося, але, як правило, нові поселення влаштовувалися поряд з минулорічними.

На існування вказаних закономірностей розміщення поселень у стародавніх мисливців лісової зони свідчать дані розкопок мезолітичних стоянок Європи. Багаторазовим поверненням общин та їх окремих сімей на місця їх колишніх стоянок пояснюється розміщення мезолітичних пам'яток компактними групами по кілька однотипових поселень у кожній. Такі групи однокультурних пам'яток з однотиповим інвентарем, найімовірніше, залишені членами однієї общини, були досліджені на Десні біля стоянок Пісочний Рів, Ком'ягине, Студенок, на Київщині поблизу сіл Мартиновичі та Бородянка, на Житомирщині поблизу озера Корма, на Ровенщині біля сіл Рудня, Поляни та ін. Оскільки напівземлянки у первісних мисливців використовувалися як зимові житла, то пам'ятки з залишками заглиблених у землю жител, швидше за все, були зимовими поселеннями (Рудий Острів), а без них — літніми (Бородянка 3 в, Корма та ін.).

Повертаючись, мисливці могли поселитися в межах колишніх своїх стоянок. Так, через циклічність мисливського господарства життєдіяльність на деяких мезолітичних поселеннях у певні пори року могла неодноразово відновлюватися. Виникали значні за площею пам'ятки з великою кількістю жител та господарських об'єктів. Оскільки такі поселення з'явилися внаслідок багаторазового повернення на місце минулих стоянок однієї й тієї ж общини, окремі їх об'єкти складаються з одно-

типових матеріалів, що заважає поділу такої пам'ятки на окремі разові стоянки.

Прикладом такого поселення може бути стоянка Рудий Острів на Київщині, культурний шар якої так насичений кременем, що окремі його концентрації злилися в суцільну пляму діаметром у кілька десятків метрів. Мезолітичні пам'ятки такого типу добре відомі в лісовій зоні Європи. Так, на стоянці Аутобан досліджено 27 жител, Таншток—54³¹. Очевидно, мали рацію ті дослідники, що пояснюють виникнення таких значних за площею мезолітичних селищ періодичним поверненням первісних мисливців на традиційні місця свого мешкання³². Однак нерідко пам'ятки вказаного типу інтерпретуються як постійні так звані базові поселення.

За етнографічними даними відомо, що у первісних народів, які зберегли традиційний уклад життя, відсутні постійні, базові поселення. Всі стоянки були сезонними, функціонували від кількох днів до кількох місяців, але щорічно влаштовувалися в тих же самих традиційних місцях, вибір яких був обумовлений, передусім, потребами первісного господарства в певний сезон, а також традицією.

Постійні поселення з'являються у первісних мисливців, які переходять до осілого способу життя, під впливом більш цивілізованих народів. Наприклад, на початку ХХ сторіччя на стадії переходу від традиційного для мисливських суспільств бродячого способу життя до осілості знаходились південні (наримські) сількупи, які, на відміну від північних (тазівських), зазнали сильного впливу російських купців та колоністів³³. У цей час у наримських сількупів з'являються постійні поселення на берегах річок (зимові юрти), в яких на протязі всього року жили старі люди, діти, хворі. Працездатне населення, а іноді цілі сім'ї в повному складі, залишали зимові юрти тричі на рік: при переселенні на літні рибальські стоянки, під час осіннього полювання, а також на період мисливського сезону в кінці зими — на початку весни³⁴.

Подібний наримським сількупам спосіб життя під впливом цивілізації почали вести індіанці лісової зони Північної Америки. За останні сторіччя більшість з них осіли в постійних селищах біля торгових факторій на берегах водоймищ. Однак у певні пори року працездатне населення періодично відлучається на промисел звірів, птиці чи риби. Так, майже всю зиму чоловіки займаються хутряним промислом у тайзі, залишивши сім'ю з запасом харчів у постійних селищах біля торгової факторії³⁵.

Первісні мешканці узбереж існували за рахунок харчових ресурсів водоймищ, на березі яких жили. Така форма привласнюючого господарства в певній мірі прив'язувала її носіїв до узбереж водоймищ. Тому уклад життя мисливців, рибалок та збирачів узбереж загалом був менш рухливий, ніж у мисливців відкритих та закритих ландшафтів. Познайомимось з закономірностями розміщення їх поселень на прикладі первісних етнографічних народів, що мешкали на узбережжях морів та великих річок: нивхів, ульчів, ітельменів, кереків, берегових коряків та ескімосів³⁶.

³¹ Gramsch B. Das Mesolithikum in Flachland zwischen Elbe und Oder // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frucheschichte.—Potsdam, 1973.—Т. 7.—231 s.

³² Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia.—Cambridge, 1975.—P. 105; Gramsch B. Op. cit.—S. 13; Stromberg M. Signs of Mesolithic Occupation in South East Scania // Papers of the Archaeological Institute University of Lund 1985—86.—Stockholm, 1986.—P. 78.

³³ Гемцев И. Н. Семья у сількупов (XIX — начало ХХ вв.).—Новосибирск, 1984.—С. 98.

³⁴ Пелих Г. И. Происхождение сількупов.—Томск, 1972.—С. 8—9.

³⁵ Хелм Д., Ликкок М. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы.—М., 1978.—С. 385—387.

³⁶ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры.—М., 1985.—С. 190; Антропова В. В. Культура и быт коряков.—Л., 1971.—С. 53—55, 59; Василевский Р. С. Происхождение и древняя культура коряков.—Новосибирск, 1971.—250 с.; Старкова Н. К. Ительмены: материальная культура XVIII—60-е гг. ХХ вв.—М., 1976.—С. 36, 38, 41; Леонтьева В. В. Этнография и фольклор кереков.—М., 1983.—С. 20.

Етнографічні дані свідчать, що річний господарський цикл первісних мешканців морських та річкових узбереж помірного поясу мав літній та зимовий періоди. Взимку община чисельністю 5—10 сімей жила в 1—2 великих округлих житлах діаметром 7—10 м. Весною переселялася з таких зимових землянок на місця літнього рибальського промислу на берегах річок поряд з землянками, або на досить віддалені від них миси та острови. У літніх рибальських таборах кожна сім'я жила до осені в окремому легкому курені. Восени всією общиною ремонтували стару зимову землянку або поряд з нею будували нову. Для нового житла нерідко використовували дерев'яні конструкції даху старої землянки. Влітку харчувалися рибою, яку також сушили на зиму. Взимку полювали на копитних прирічкових лісів та займалися підлідним ловом риби.

За археологічними матеріалами видно, що формування такого укладу життя почалося в мезоліті в результаті післяльодовикового потепління північної частини Світового Океану. Обумовлене цим збільшення біомаси водоймищ створило сприятливі умови для існування за рахунок їх природних ресурсів первісного населення, що мешкало на їх берегах.

На території України вищеописаний спосіб життя, мабуть, вело мезолітичне населення Надпоріжжя, зокрема стоянки Ігринь 8 під Дніпропетровськом³⁷. Розкопані тут великі округлі напівземлянки діаметром 7—9 м, судячи за знайденими в них археологічними та фауністичними матеріалами, були зимовими житлами мезолітичних рибалок та мисливців Надпоріжжя³⁸. Враховуючи річний господарський цикл первісних мешканців узбереж, землянки Ігринь 8 будувалися послідовно, в міру руйнації жител, в яких община жила в попередні роки. Тобто, ця пам'ятка являє собою результат багаторазових зимівль на одному місці общини мезолітичних рибалок та мисливців, а не є великим єдиним селищем з багатьма житлами, що функціонували одночасово.

Розміщення первісних поселень на місцевості було обумовлене способом життя населення, якому вони належали. Спосіб життя первісних мисливців, рибалок та збирачів, відомий за літературою під назвою бродячого, передбачав часту зміну місць мешкання первісного виборчого колективу. Але переміщення первісних мисливців не були безсистемними і хаотичними, а мали цілеспрямований, періодичний характер, циклічно повторюючись кожен рік так, що кожного сезону колектив знаходився в найбільш забезпеченому їжею місці общинної промислової території. Річний господарський цикл первісних мисливців був обумовлений річним біологічним циклом об'єктів їх мисливського, рибальського та збиральницького промислів, а також сезонними змінами клімату, тобто річним природно-кліматичним циклом.

З року в рік у певних місцях общинної території створювалися сприятливі умови для успішного полювання, рибальства чи збиральництва, що періодично привертало в ці місця первісні колективи. Традиційним господарем конкретної промислової території в первісному суспільстві є община. Тому внаслідок цього та циклічності мисливського господарства, тісно пов'язаного з порами року, ті ж самі первісні колективи періодично повертались на місця своїх колишніх стоянок. Ця закономірність простежена на матеріалах різних суспільств первісних мисливців всіх природно-географічних зон як етнографами³⁹, так і археологами⁴⁰.

Ведучи рухливий спосіб життя, первісне населення в певні пори

³⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 187—192.

³⁸ Залізник Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену та на початку голоцену // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 11—21.

³⁹ Расмуссен К. Указ. соч.— С. 62; Алексеенко Е. А. Указ. соч.— С. 123, 124; Карлов В. В. Эвенки в XVII — начале XX вв.— М., 1982.— С. 123.

⁴⁰ Clark G. Op. cit.— P. 10; Petersen E. A survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 77—127; Stromberg M. Op. cit.— P. 78; Binford L. Op. cit.— P. 113, 118.

року мешкало на традиційних місцях, багатих їжею. При поверненні общини або окремих її сімей до традиційного місця мешкання, мисливці могли розташуватися поряд зі своїми стоянками минулих років. Так виникали характерні для кам'яного віку вузли однотипових пам'яток. При багаторазових заселеннях одного й того ж місця виникали багаточисельні поселення, або значні за площею селища з насиченими залишками культурним шаром. Прихід нового населення іншої культурної приналежності, але з аналогічним типом господарства, обумовлював появу пам'яток іншої культури в місцях найбільш продуктивного мисливського, рибальського або збиральницького промислів.

Л. Л. Зализняк

ЗАКОНОМЕРНОСТИ В РАЗМЕЩЕНИИ СТОЯНОК КАМЕННОГО ВЕКА

В статье предпринята попытка объяснения факта размещения многих стоянок каменного века компактными группами с помощью корреляции археологических материалов с результатами анализа данных этнографии по первобытным охотничьим обществам, находящимся на стадии каменного века.

Передвижение первобытных бродячих охотников по общинной территории не были бессистемными и хаотичными, а носили целенаправленный, периодический характер, циклично повторяясь каждый год так, что в каждый конкретный сезон коллектив находился в наиболее обеспеченном едой месте. Вследствие цикличности первобытного хозяйства, тесно связанного с годовым природным циклом, и традиционного права общины промышленять в пределах своих угодий, охотничьи коллективы каменного века периодически возвращались на места своих прежних стоянок.

L. L. Zaliznyak

REGULARITIES IN LOCATION OF THE STONE AGE SITES

An attempt is made to explain a fact of location of numerous Stone Age sites in compact groups using archaeological data correlated with results obtained from analysis of data on ethnography of primitive hunting societies being at the stage of the Stone Age.

Migration of primitive vagrant hunters along the community territory was purposeful, of periodic character rather than of unsystematic and chaotic one. That migrations were cyclically repeated every year, so that in each concrete season hunters' group might be in the place most provided with food at the time. Due to the cyclicity of the primitive farming closely related to the annual natural cycle and a traditional right of the community to trade within the borders of their territories, prehistoric groups of hunters returned to the former camps of nomads.

Одержано 20.02.88.

Обряд кремації у стародавнього населення території України

(V тис. до н. е.— I тис. н. е.)

В. В. Отрощенко, О. П. Моця

На території України обряд кремації з'являється ще в епоху неоліту, зокрема у носіїв культури лійно-стрічкової кераміки. Його остання фаза — це перші віки існування Давньоруської держави. У таких регіонах, як Волинь, Закарпаття, Верхній Дністер, Київське Подніпров'я, обряд кремації використовувався постійно протягом тисячоліть. Його вивчення дає можливість зробити ряд спостережень з точки зору історії культури, етнічних процесів та ідеологічних уявлень.